

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Ψυχολογική προσέγγιση

Αλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου

Ομοτίμου Καθηγητού

Θ.Σ. Παν. Αθηνών

Πολύ σωστά ο εικοστός αιώνας χαρακτηρίστηκε ως «ο αιώνας του παιδιού». Αναλαμβάνονται σπουδαίες προσπάθειες για να δοθούν στο παιδί οι κατάλληλες ευκαιρίες ώστε να αναπτύξει πλήρως τις δυνατότητές του και να γίνει χρήσιμο για τον εαυτό του, δικαίωση για τους γονείς του, πολύτιμο στοιχείο και για την κοινωνία μέσα στην οποία ζει και τον κόσμο στον οποίο ανοίγεται.

Ιδιαίτερα ευαίσθητη στο σημείο αυτό παρουσιάζεται η Εκκλησία, η οποία και περιβάλλει με την ανάλογη στοργή, τρυφερότητα και ευθύνη το παιδί, που το θεωρεί ως προνομιούχο πλάσμα του Θεού, του οποίου ο Υιός του Θεού έλαβε την μορφή για να εγκαινιάσει τη νέα Διαθήκη. Ο Ίδιος έδωσε εντολή στους μαθητές Του ν' αφήσουν τα παιδιά να Τον πλησιάσουν (Ματθαίου 19, 14).

Αυτό όμως το πλησίασμα απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις και επιτελείται με διαδοχικές προσεγγίσεις, που δεν είναι άμοιρες των ψυχολογικών διεργασιών που συντελούνται κατά την διαδρομή του ανθρώπου στις διάφορες ηλικίες και ιδιαίτερα την παιδική. Αυτές τις διεργασίες επιχειρούμε να περιγράψουμε στις γραμμές που ακολουθούν.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σκοπός μας είναι κυρίως η ψυχολογική περιγραφή της θρησκευτικής ανάπτυξεως του παιδιού· πώς δηλαδή, έρχεται σιγά σιγά σε σχέση με τον Θεό και ποια είναι τα χαρακτηριστικά αυτής της σχέσεως.

Δεν υπάρχει η πρόθεση να δοθεί μία γενετική ψυχολογία της θρησκείας η του θρησκευτικού βιώματος, πώς δηλαδή, γεννιέται και αναπτύσσεται το θρησκευτικό βίωμα. Το τελευταίο ανήκει ως έργο περισσότερο στον χώρο της Ψυχολογίας της Θρησκείας. Το κύριο βάρος δεν δίνεται στην διερεύνηση του τί είναι θρησκευτικό βίωμα, ποια είναι η ουσία του θρησκευτικού βιώματος, αν υπάρχει δηλαδή κάτι στον ανθρώπινο ψυχισμό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αίσθημα, αίσθηση, αισθητήριο, συναίσθημα θρησκευτικό ή του θείου ή του Θεού, κάτι τέλος πάντων σαν ένα βιολογικό δεδομένο «γενετικά δοσμένο» ή κάτι άλλο σαν ένας δέκτης του μηνύματος της θρησκείας, που θα βοηθούσε τον άνθρωπο γενικά και ειδικότερα το παιδί και τον έφηβο ν' αποκριθεί και ν' ανταποκριθεί στον Θεό. Αν τελικά, υπάρχουν κάποια σημεία στηρίζεως βάσει των οποίων θα αρθρώσει όχι μόνο ένα λόγο αλλά και θα διαρθρώσει μια σχέση. Σ' αυτή την κατεύθυνση της έρευνας θα ήταν χρήσιμο να εξεταζόταν ποιοι μπορεί να είναι οι παράγοντες εκείνοι που θα βοηθήσουν ή θα αναστείλουν την ανάπτυξη αυτής της δομής και του θρησκευτικού βιώματος.

Κυρίως επιχειρείται να γίνει μία ψυχολογική πρόσβαση και προσέγγιση του θρησκευτικού βιώματος του παιδιού από περισσότερες σκοπιές και επόψεις. Σε μία πρώτη εξετάζουμε την συμμετοχή των ποικίλων επιπέδων ή διαστάσεων του ψυχισμού του παιδιού σ' αυτό το καθολικό θρησκευτικό βίωμα. Σε μία δεύτερη θεωρούμε την εμπλοκή του με τους παράγοντες και τους νόμους της ψυχολογικής αναπτύξεως του παιδιού. Ασφαλώς οι δύο αυτές οπτικές γωνίες δεν είναι οι μόνες. Θα μπορούσαμε να δούμε το θρησκευτικό βίωμα σε αναφορά με τις ποικίλες ψυχικές ιδιότητες (συνειδητό, ασυνειδητό) και το παιχνίδι των διαφόρων ψυχολογικών «χώρων» ή ακόμα κάτω από την σκοπιά του φαινομένου της μεταστροφής και τέλος της θρησκευτικής ψυχολογίας του ενηλίκου.

Συμμετοχή των διαφόρων επιπέδων του ψυχισμού

Είναι γνωστό ότι υπό ομαλές συνθήκες όλα τα επίπεδα ή διαστάσεις του ανθρώπινου ψυχισμού εμπλέκονται κατ' αρχήν μέσα στο θρησκευτικό βίωμα. Το θρησκευτικό βίωμα που κατά τον K. Girgensohn δεν είναι μόνο *γινώσκειν* αλλά επίσης και κατά πρώτον λόγον *είναι και ενεργείν*, οφείλει να περικλείει όλα τα επίπεδα του ψυχικού μας βίου. Συγκεκριμένα:

α) το ψυχοφυσιολογικό επίπεδο –ο Girgensohn περιελάμβανε και οργανικές ακόμα εντυπώσεις και αισθήματα– με τις ποικίλες δυνατότητες ψυχοσωματοποίησεως του θρησκευτικού βιώματος, που δεν είναι αναγκαστικά παθολογικές (κλάμα π.χ.).

β) το ψυχοκινητικό επίπεδο, καθώς το παιδί ή ο έφηβος καλείται να συζεύξει την σωματική έκφραση με τα θρησκευτικά του σκιρτήματα: η λειτουργική πράξη είναι ένα χτυπητό παράδειγμα (σταυρός, γονυκλισίες, ανάταση ή σταύρωμα των χεριών κ.λπ.).

γ) το ενστιγματικό επίπεδο· ποιος θα αρνιόταν, για παράδειγμα, ότι το ένστικτο της αυτοσυντηρήσεως μπορεί να ενεργεί κατά την αναζήτηση ενός Θεού-δημιουργού, Θεού-προνοίας, Θεού-λυτρωτού;

δ) το συναισθηματικό επίπεδο· η ουσιαστική αποκάλυψη του Ιουδαϊσμού και πολύ περισσότερο του Χριστιανισμού είναι ότι «ο Θεός αγάπη εστί». Ο θεμελιώδης νόμος του είναι η αγάπη του Θεού και του πλησίον ως εαυτού. Οπωσδήποτε και η εμπιστοσύνη και ο φόβος θίγονται κατά την μετάδοση του χριστιανικού μηνύματος. Κατεξοχήν όμως ο πιστός καλείται να αντιδράσει συναισθηματικά κατά τρόπο αγαπητικό.

ε) το διανοητικό επίπεδο συμμετέχει και αυτό στο καθολικό θρησκευτικό βίωμα, γιατί η πίστη εκφράζεται και με έννοιες και με σύμβολα. Ο πιστός καλείται να μάθει, να κατανοήσει και να θαυμάσει.

ς) και το κοινωνικό επίπεδο του ψυχισμού καλλιεργείται και αναπτύσσεται. Απλά υπενθυμίζουμε πόσο η κοινωνική διάσταση είναι θεμελιώδους σημασίας στην Θρησκεία, που δεν χαρακτηρίζεται ατομοκρατικά αλλά προσανατολίζει προς μία κοινωνία προσώπων. Κάθε θρησκεία εμπλέκει αναγκαστικά και ομοθρήσκους (πρβλ. τον Ισραήλ ως λαό εκλεκτό, τους Χριστιανούς ως σώμα Χριστού).

ζ) το αισθητικό επίπεδο ή η αισθητική διάσταση του ψυχισμού συμμετέχει στο θρησκευτικό βίωμα. Και είναι χρησιμότερο να ενθαρρύνονται τα παιδιά και οι έφηβοι να εκφράζονται θρησκευτικά με το σχέδιο, τη ζωγραφική, το τραγούδι, τη μουσική, το χορό και το θέατρο. Ας υπενθυμίσουμε, εδώ, τον διαγωνισμό της Αποστολικής Διακονίας με θέμα τα Χριστούγεννα ή την ανάλογη έρευνα για την Θεία Ευχαριστία σε γνωστά Εκπαιδευτήρια των Αθηνών.

η) και το επίπεδο της ηθικής αισθήσεως ή του ηθικού αισθητηρίου έχει τη θέση του στο θρησκευτικό βίωμα του παιδιού. Η θρησκεία μάλιστα φωτίζει μ' ένα νέο φως την λεγομένη φυσική ηθική τοποθετώντας την στα πλαίσια της ζωής αυτού του Θεού, με τρόπο που το ηθικό βίωμα που μεταδίδεται διά της πίστεως να μην είναι ενοχοποιητικό ή καταπιεστικό για το άτομο.

4

Ψυχοθρησκευτική ανάπτυξη

Τι είναι τέλος πάντων η θρησκευτική ανάπτυξη; Είναι μία διάσταση της αναπτύξεως δίπλα στην σωματική, την διανοητική, την πνευματική, την συναισθηματική, την ηθική, την κοινωνική; Πολύς λόγος έχει γίνει γενικά για τα διάφορα στάδια, βαθμίδες, φάσεις, σταθμούς της αναπτύξεως ή εξελίξεως κατά ηλικία του παιδιού και του εφήβου, ως επίσης και για τους νόμους και τους παράγοντες που διέπουν αυτήν την ανάπτυξη.

Υπάρχει ποικιλία απόψεων ως προς τους νόμους και τα στάδια της αναπτύξεως. Παραμένει δύσκολος ο προσδιορισμός των φάσεων και πολλές φορές αντιφατικός. Υπάρχουν μάλιστα και εκείνοι, όπως ο E. Borneman (1979), που υποστηρίζουν ότι τα κλασικά πρότυπα της ψυχολογικής αναπτύξεως του παιδιού (Freud, Buehler, Spitz, Busemann, Bergius, Piaget, Gesell) πρέπει να θεωρούνται ως ξεπερασμένα. Η γνώμη ασφαλώς αυτή δεν είναι η επικρατούσα και πολλοί εκ των ερευνητών σε αυτά τα στάδια της αναπτύξεως προσπάθησαν να εντοπίσουν τη θέση του παιδιού και του εφήβου (Piaget, Gesell, P. Bovet, H. Schreiber, Vergote, Godin, Bissonnier).

Ιδιαίτερης σημασίας τελευταίως είναι οι εργασίες που έλαβαν υπόψη άμεσα ή έμμεσα το περί ψυχολογικής αναπτύξεως του ανθρώπου σχήμα του Eric Erikson. Προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να μνημονευθούν οι έρευνες των R. Goldman (1964), L. Kohlberg (1969) και J. W. Fowler (1982).

Από τις προηγούμενες εργασίες και τις απόψεις που διατυπώνονται εκεί, είναι δυνατό να εξαχθούν δεδομένα τέτοια, που θα μας βοηθήσουν να αντιληφθούμε έστω και σε αδρές γραμμές, τη σχέση που υπάρχει μεταξύ ψυχολογικής αναπτύξεως και θρησκευτικού βιώματος ή της σχέσεως του παιδιού με τον Θεό.

Ψυχολογικά δεδομένα για τη σχέση του παιδιού με το Θεό

α) Η λεγόμενη θρησκευτική ψυχολογία του παιδιού παρουσιάζει ορισμένο αριθμό κριτηρίων που συναντούν εξάλλου τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της παιδικής νοοτροπίας (π.χ. τον ανιμισμό, τον αρτιφισιαλισμό), μόνο που εδώ λειτουργούν μ' έναν έναν ιδιαίτερο τρόπο.

- ανιμισμός: είναι η τάση να θεωρούμε ότι τα πράγματα έχουν ζωή και προθέσεις· η γλώσσα μας είναι

ανιμιστική και ευνοεί αυτή τη στάση, π.χ. ο ήλιος σηκώνεται, το χιόνι απλώνει το άσπρο του πανωφόρι.

- αρτιφισιαλισμός, (κατασκευασσιμότητα, artificialisme): ό,τι υπάρχει, αντικείμενα και φυσικά φαινόμενα κατασκευάζονται από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο. Ο ορισμός των λέξεων από τη χρήση τους μπορεί να ερμηνεύει αυτή την τάση· ο ήλιος έχει γίνει για να μας ζεσταίνει.

β) Την θρησκευτική ψυχολογία του παιδιού φαίνεται να την χαρακτηρίζει ο ανθρωπομορφισμός και η λεγόμενη μαγική νοοτροπία, που την απαντούμε με αποχρώσεις σημαντικά διαφορετικές στον πρωτόγονο ακόμα και ως ενήλικο, και σε ορισμένους ψυχικά ασθενείς.

- ανθρωπομορφισμός: στην θεότητα αποδίδουμε ανθρώπινη μορφή, αισθήματα και πάθη. Κατ' επέκταση αποδίδουμε σε όντα και πράγματα ιδιότητες ανθρώπινες· η σφήκα είναι κακιά γιατί τσιμπάει.
- μαγική νοοτροπία: προϋποθέτει μία παντοδυναμία της σκέψεως και της επιθυμίας. Με το να σκεφθούμε ή να επιθυμήσουμε μία πράξη είναι σα να εκτελείται η πράξη αυτή και να έχουμε και το αποτέλεσμα. Αυτό έχει σαν συνέπεια να συνδέουμε αυθαίρετα τα φαινόμενα σε σχέση αιτίας και αποτελέσματος· σε μία παράβαση επακολουθεί αυτόματα η τιμωρία. Εκτελούμε μαγικές πρακτικές ή αναφωνούμε μαγικές εκφράσεις για ν' αποφύγουμε μια τιμωρία, μια δυστυχία, μια δυσάρεστη κατάσταση.

γ) Ο ανθρωπομορφισμός και η μαγική νοοτροπία μπορεί να θεωρηθούν ότι συνιστούν στάδια εξελισσόμενα σε συνάρτηση μάλιστα της σχέσεως του παιδιού με τις γονεϊκές μορφές και αυτές των ενηλίκων.

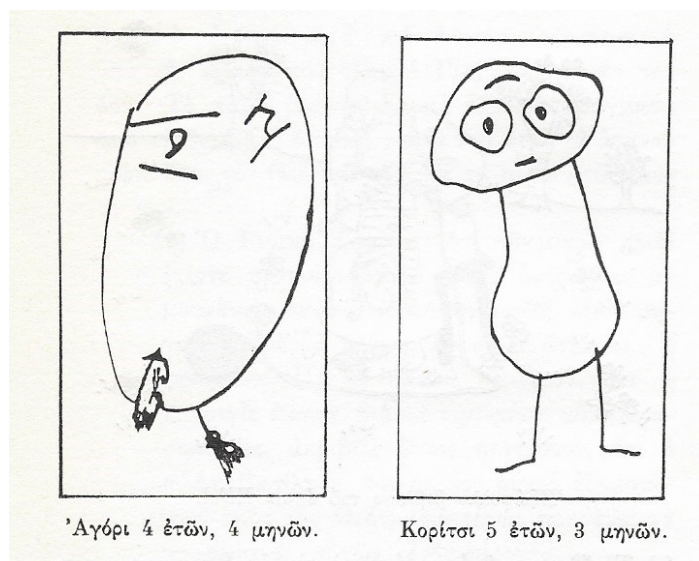
δ) Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ποικίλων σταδίων της αναπτύξεως στα διαφορετικά επίπεδα του ψυχισμού (όπως το ψυχοκινητικό, συναισθηματικό, διανοητικό, κοινωνικό κ.λπ.) έχουν αναπόφευκτα απήχηση στο καθόλου βίωμα του υποκειμένου, όταν θεωρηθεί στις διαδοχικές φάσεις της αναπτύξεως.

Τρεις παρατηρήσεις

Στη συνέχεια κρίνουμε απαραίτητο να κάνουμε τις εξής τρεις παρατηρήσεις, αναφορικά με την εφαρμογή των ανωτέρω δεδομένων στα ποιμαντικό-παιδαγωγικό έργο της Εκκλησίας.

α) Είναι πράγμα φυσικό και ομαλό να προσέρχεται το παιδί στην κατήχηση με τη νοοτροπία που προσιδιάζει στην ηλικία του. Ο κατηχητής έχει κάποτε το αίσθημα ότι το παιδί «παραμορφώνει» το μήνυμα.

- Στην πραγματικότητα, η εικόνα του παιδιού, η ιδέα που σχηματίζει π.χ. για τον Θεό που του μιλάμε, δεν είναι πιο λανθασμένη από την μορφή του υδροκέφαλου ανθρωπάκου που αποτυπώνει στο χαρτί, όταν του υποδείξουμε να ζωγραφίσει τον πατέρα του (βλ. σχέδιο 1).

Πρόκειται απλώς για μια πρώτη αντίληψη, μια προϊδέαση, ένα πρόπλασμα. Το ίδιο ισχύει και για τον «αρτιφισιαλισμό»:

- Ο Θεός γίνεται αντιληπτός σαν κάποιος που κατασκευάζει τα δημιουργήματα, που φυσάει τα σύννεφα για να τα κάνει να προχωρήσουν ή που ποτίζει με τη βροχή τα βουνά όπως ο κηπουρός τις ντομάτες του (βλ. το σχέδιο 2 που συνδυάζει τον αρτιφισιαλισμό με τον ανθρωπομορφισμό).

Αυτό δεν θα βλάψει την μεταγενέστερη παράσταση περί Θεού παρά μόνο τότε, όταν τίποτα δεν θα επιτρέπει μία εξέλιξη... Αυτό, ας πούμε, ότι θα παραμείνει «ομαλό» στις παθολογικές κυρίως περιπτώσεις διανοητικής ανεπαρκείας βαρειάς μορφής.

Ἐξώφυλλο βιβλίου τοῦ Jean Effel.

β) Το ίδιο συμβαίνει τόσο με τον ανθρωπομορφισμό όσο και με τη μαγική σκέψη και νοοτροπία, που άλλωστε συνδέονται πολύ στενά.

- «Πώς όμως είναι δυνατόν να συμβή άλλως, εφ' όσον εις τον κόσμον των εκ πείρας γνώσεων αυτών (των παιδίων) οι φορείς της δυνάμεως και της αγάπης είναι άνθρωποι; Επί πλέον, διδάσκεται συνήθως, ότι ο Θεός

είναι εις την πραγματικότητα εν πρόσωπον αρσενικού γένους. Ως εκ του του, εκτός ολίγων εξαιρέσεων, τα παιδιά φαντάζονται τον Θεόν ως ένα γέροντα η ως ένα πλούσιον ή ως ένα υπεράνθρωπον ή βασιλέα. Και συχνά, αν και τούτο δεν είναι τόσον γενικόν, όσον ο Φρόυνς υποστηρίζει, ο Θεός έχει τα χαρακτηριστικά του φυσικού πατρός» (Allport 1960, σ. 54-55).

Όπως συμβαίνει το ίδιο και με τρόπο πιά θεμελιακό με τον παιδικό εγωκεντρισμό υπό την έννοια που δίδει ο Piaget σ' αυτόν τον όρο. Το παιδί βλέπει φυσικά όλα τα πράγματα από τη δική του οπτική γωνία και έτσι τα επαναφέρει όλα, τον Θεό και το κάθε τι, πίσω στον εαυτό του.

- Ο Piaget αναφέρει ότι το μικρό παιδί ενίοτε πιστεύει ότι ο ήλιος υφίσταται με μοναδικό σκοπό να το ακολουθή, όπου πηγαίνει, διά να βλέπη, αν είναι άτακτο ή φρόνιμο. Πολλά παιδιά νομίζουν, ότι η καταιγίς εκσπά, διά να τιμωρήση αυτά προσωπικώς, ακριβώς όπως πιστεύουν, ότι ο «Άη-Βασίλης», τον οποίον συχνά εξομοιώνουν προς τον Θεόν, ιδιαιτέρως προσέχει τα προσωπικά αυτών ενδιαφέροντα.

Ο Kurky αναφέρει εν ενδιαφέρον παράδειγμα «εγωκεντρικής ορθολογιστικής επινοήσεως» σχετικώς με μίαν παιδικήν θρησκευτικήν σύγκρουσιν: Ένα αγόρι, ανατραφέν με αυστηράς θρησκευτικής πεποιθήσεις, ησθάνετο ότι ήτο αμάρτημα να κυλά την χειράμαξαν του θορυβωδώς γύρω εις την αυλήν, παιγνίδι το οποίον επροτιμούσε περισσότερο από όλα τα άλλα. Διά να αποφύγη το αίσθημα ενοχής εφαντάσθη το παιδίον Ιησούν, όπως τον εαυτόν του, ηλικίας εξ ετών και ετοποθέτησεν Αυτόν νοερώς εις την χειράμαξαν του· ούτως έπαιζε θορυβωδώς και συνεχώς μαζί Του χωρίς το αίσθημα της ενοχής, προς αμοιβαίαν τέρψιν (Allport 1960, σ. 53).

Αυτό δεν συνιστά ούτε λάθος ούτε σφάλμα, απλώς συνιστά ένα στάδιο ή στάδια προς μία θεώρηση που θα επιτρέψει να τοποθετήσει τον Θεό, όχι μόνο σαν κάποιον που ξεπερνάει κατά πολύ και τον πιο δυνατό άνθρωπο, αλλά που τον υπερβαίνει απείρως και κάνει ώστε να θεωρήσει την θρησκευτική σχέση ως προορισμένη να υπηρετήσει τον Θεό και όχι να Τον υποδουλώσει και να τον υποτάξει.

γ) Τι πιο φυσικό λοιπόν από το να δεχθούμε ότι οι γονείς και κυρίως ο πατέρας, αλλά επίσης όλοι οι ενήλικες παίζουν ένα ρόλο σε μια τέτοια εξέλιξη; Αλλά δεν μπορούμε να προσυπογράψουμε εντελώς τη θέση του P. Bovet και ακόμα λιγότερο εκείνη του S. Freud, σύμφωνα με την οποία το ανθρώπινο ον δεν θα έφθανε στην έννοια (ή την «αυταπάτη», υπό την φροϋδική έννοια του όρου που δεν σημαίνει σφάλμα) της θεότητας παρά χάρη σε μια απογοήτευση που αφορά στην εικόνα του γήινου πατέρα (ή εκείνου που τον αναπληρώνει).

- Οπωσδήποτε έχουμε τη γνώμη ότι ο γήινος πατέρας (ή ακόμα γενικότερα ο γεννήτωρ, parens = πατέρας ή μητέρα) μπορεί να αποτελέσει ένα σύμβολο που επιτρέπει να φθάσουμε σε μια ορισμένη σύλληψη της θείας πατρότητας και στον Θεό, για τον οποίο ο 'Απόστολος Παύλος λέγει ότι απ' Εκείνον «πάσα πατριά ονομάζεται» (Εφεσίους 3, 15). Δεν νομίζουμε όμως ότι ο πατέρας –ή ο «γεννήτωρ»– είναι εντούτοις ανάγκη ν' απογοητεύσει, αλλά μόνο ν' αφήσει να διαφανούν μαζί με τις ικανότητές του και τα όριά του. Συμφωνούμε με την άποψη του Costi Bendaly (1982), όταν λέγει, ότι «όσο και να έχει τις ρίζες της στις ασυνείδητες γονεϊκές εικόνες που προέρχονται από την παιδική ηλικία, μία αυθεντική θρησκευτική στάση δεν μπορεί εντούτοις να συρρικνωθεί μόνο σ' αυτές. Τις αναλαμβάνει, βέβαια, αλλά και τις μεταξιώνει σε

σύμβολα μιας συναντήσεως με τον όλως - Άλλο, που δεν ολοκληρώνεται όμως ποτέ».

Γονεϊκές εικόνες και πατρότητα του Θεού.

Ποια μπορεί να είναι η σημασία της απουσίας των γονέων ή των εμπειριών από κακούς γονείς για τη διαμόρφωση των σχέσεων του παιδιού ή του ενηλίκου μ' ένα Θεό πατέρα; Χρειάζεται μεγάλη προσοχή για να μη περιπέσουμε σε ακρότητες ως προς το ζήτημα αυτό. Γιατί υφίσταται ο κίνδυνος είτε να μη λάβουμε καθόλου υπόψη ή να μη παρατηρήσουμε τυχόν ελλείψεις της πατρικής ή γονεϊκής παρουσίας και τις τυχόν επιπτώσεις τους πάνω στην εικόνα του Θεού, είτε να τις λάβουμε υπερβολικά υπόψη.

Σε τέτοιο σημείο, ώστε μερικοί να φθάνουν να υποστηρίζουν, ότι είναι αδύνατο να αποκαλύψουμε τον Θεό της Αγάπης, τον Θεό Πατέρα σ' εκείνο το παιδί από το οποίο έλειψε το ευεργέτημα να έχει «αληθινούς γονείς».

- Ακολουθώντας την ίδια τακτική θα έπρεπε ενδεχομένως να αναμείνουμε να εξαφανιστεί μια ψύχωση για να επιχειρήσουμε μια κατήχηση σε ένα ψυχωσικό άτομο – και τι θα γινόταν με τα πρόσωπα εκείνα για τα οποία δεν υπάρχει πρόγνωση ότι θα θεραπευθούν;

Σύμφωνα όμως με μία θεωρία που μόλις αναφέραμε η απουσία, η έλλειψη της πατρικής μορφής είναι όρος για να φθάσουμε στον Θεό.

Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τρεις κύριες στάσεις ως προς το ζήτημα που συζητούμε.

α) Η πρώτη απαισιόδοξη: τίποτε δεν μπορεί να γίνει όταν ένα παιδί δεν δοκίμασε τη γονεϊκή αγάπη και δεν θαύμασε τους γεννήτορές του ή έστω και τα υποκατάστατά τους.

β) Η δεύτερη, *αισιόδοξη*: υποστηρίζει, ότι τίποτε άλλο δεν μπορεί να ευνοήσει την αναζήτηση αν όχι την ανακάλυψη του Θεού Πατέρα όσο η στέρηση του επίγειου πατέρα και μητέρας.

γ) η τρίτη τέλος, *των αδιαφόρων*, που θεωρούν ότι αυτή η κατάσταση δεν μπορεί να έχει κανενός είδους επιπτώσεις στην κατήχηση ή διαποίμανση, δεδομένου ότι ο ουράνιος Πατέρας είναι τελείως άλλης τάξεως από τον επί γης πατέρα ή μητέρα.

Καμμία όμως από τις αναφερθείσες τρεις στάσεις δεν φαίνεται να ικανοποιεί αληθινά.

α) Στην πρώτη μπορούμε ν' αντιτάξουμε, ότι ο Θεός στην υπερβατικότητά του, δεν έχει ανάγκη από γήινες γονεϊκές μορφές για να γίνει καταληπτός: η ανθρώπινη πατρότητα προέρχεται, σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο, από τον Θεό και δεν συμβαίνει το αντίθετο (Εφεσίους 3, 15).

β) Στην δεύτερη θέση μπορούμε ν' αντιστρέψουμε πως μία αναζήτηση του Θεού που δεν θα θεμελιωνόταν παρά πάνω σε μια απογοήτευση ή σε ένα κενό, θα κινδύνευε πολύ στο να οδηγήσει σ' έναν πατέρα της αναπληρώσεως, της εικασίας, για τον οποίο θα μπαίναμε στον πειρασμό να χρησιμοποιήσουμε την ίδια λέξη του Φρόυντ μιλώντας για ένα «πατέρα της αυταπάτης»,

γ) Στην τρίτη θέση, τέλος, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε πως η απογοήτευση του παιδιού, ως προς τους γεννήτορές του, πολύ περισσότερο μια εγκατάλειψη, μια απόρριψη, κακή μεταχείριση, θα ξεπηδήσουν αναγκαστικά στον εσωτερικό του κόσμο, τη στιγμή που θα του κάνουμε λόγο για τον Θεό σαν πατέρα: Θα ήταν σα να πέφταμε στον αγγελισμό αν σκεφτόμαστε διαφορετικά. Θα πρέπει λοιπόν, να θεωρήσουμε, ότι η στέρηση ενός ομαλού οικογενειακού περιβάλλοντος είναι δυνατό να έχει

πραγματικές επιπτώσεις πάνω στην εικόνα που θα σχηματίσει το άτομο αναφορικά με την θεία πραγματικότητα και το σχέδιο αγάπης του Θεού του.

- Παραθέτω ενδεικτικά το παράδειγμα που αναφέρει ο G. W. Allport (1960, σ. 55· βλ. και Β. Θερμού 1985, σ. 104) ενός παιδιού έξι ετών. Με έκδηλον προσωπική προσπάθειαν ηρνήθη αιφνιδίως να είπη το «Πάτερ ημών». Ως δικαιολογίαν προέβαλεν, ότι ο Θεός, ο οποίος φαίνεται να είναι καλός, δεν ημπορεί να ομοιάζει με τον επίγειον αυτού πατέρα, ένα μέθυσον και αρνητήν της θρησκείας. Και συνεχίζων σχολιάζει ο Allport· το παιδί δεν είχε εισέτι μετατοπίσει την συγκεκριμένη εικόνα της πρώτης παιδικής ηλικίας εις την περισσότερο αφηρημένην έννοιαν, κατάλληλον διά την μετέπειτα ζωήν.

Το να λάβουμε όμως υπόψη αυτό το μειονέκτημα δεν απαιτεί με κανένα τρόπο να απαρνηθούμε μίαν Αποκάλυψη, που όχι μόνο θα την ευχόμαστε για το συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά που αντικειμενικά είναι αληθινή αν την δούμε κάτω από την οπτική γωνία και προοπτική του κατηχητή: πώς θα μπορούσε συνεπώς να την αρνηθεί ο τελευταίος; Διαπιστώνεται, πάνω στα πράγματα, πως όταν αυτή η 'Αποκάλυψη προσφέρεται με τρόπο ακριβή και λεπτό όχι μόνο δεν πέφτει στο κενό, δεν τραυματίζει το άτομο, δεν υφίσταται τις παραμορφώσεις που θα φοβόμαστε, αλλ' αντίθετα καθιστά το παιδί ή τον έφηβο ευτυχισμένο και τον βοηθάει ν' ανθίσει. Τη χαίρεται βαθειά χωρίς εν τούτοις να το κάνει θέμα μιας ψευδομυστικιστικής εξάρσεως. Γι' ακόμα μια φορά αποδεικνύεται ακριβής ο ευαγγελικός λόγος ότι η αλήθεια ελευθερώνει (Ιωάννου 8, 32).

Εκ πείρας θα μπαίναμε στον πειρασμό να δικαιολογήσουμε τον Γιούγκ (C. G. Jung) και να μιλήσουμε για βασικούς αρχετύπους. Γιατί τόσο από τις θείες ιδιότητες και

παρά τις αρνητικές δικές του εμπειρίες, το ανθρώπινο ον είναι έτοιμο να ανοιχτεί στο βασικό χριστιανικό μυστήριο του Θεού Πατέρα και της τριαδικής Του ζωής, ζωής στην οποία μας συνάπτει για πάντα η Χάρη, καθιστώντας μας υιούς εξ υιοθεσίας αυτού του ίδιου του Θεού. Για κάτι τέτοιο θα ήταν αρκετό αν λαβαίναμε υπόψη το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος φέρει μέσα του, με τρόπο έμφυτο, τέτοιους λίθους στηρίξεως και έχει βασικά την επιθυμία να συμμετάσχει στη ζωή του Θεού.

Βιβλιογραφικός οδηγός

Η Βιβλιογραφία που παραθέτουμε συγκεντρώνει τίτλους που στηρίζουν το άρθρο μας και διευρύνουν τους ορίζοντες της έρευνας στους εφήβους και τους νέους. Μνημονεύονται και παλαιότερες δημοσιεύσεις στα ελληνικά για να δείχτεί η έγκαιρη διερεύνηση της παιδικής θρησκευτικότητας στην χώρα μας. Η πρόσφατη βιβλιογραφία προσανατολίζει ως προς τις νέες τάσεις στην ψυχολογική προσέγγιση της θρησκευτικής αναπτύξεως των παιδιών και των εφήβων. Δεν ήταν στις προθέσεις της σημερινής παρουσιάσεως η πλήρης επεξεργασία των βιβλιογραφικών δεδομένων. Θα ήταν δυνατό να συμπεριληφθούν και άλλες μελέτες συναφείς με το θέμα που εξετάζουμε. Αρκεστήκαμε στις απολύτως χρήσιμες παραπομπές.

ALLPORT G. W., Το άτομον και η θρησκεία του, Αθήναι 1960, κεφ. Β' Η θρησκεία της νεότητας, σ. 51-80.

BENDALY Costi, Images parentales et attitudes religieuses. Διδακτορική διατριβή που ο συγγραφέας της, ορθόδοξος Λιβανέζος, υπέβαλε και υποστήριξε στο Πανεπιστήμιο Jean-Moulin (Lyon III) το 1982. Μικρή ανάλυση δημοσίευσε το «Service Orthodoxe de Presse» (S.O.P.) στο τεύχος 66, Μάρτιος 1982, σ. 6).

BISSONNIER H., «Psychologie de la catéchèse», στο Univers de la Psychologie, Paris, Ed. Lidis, 1978, τ. 4, σ. 337-349.

BORNEMAN Ernest, Zur Frage eines Lehrbuchs der sexuellen Entwicklungspsychologie, περ. «Sexualpädagogik», 7 September 1979, 3, 6. 28-30.

CHIRBAN John T., Human Growth and Faith: Intrinsic and Extrinsic Motivation in Human Development, Washington D. C., University Press of America, 1981, 213 σ. Κριτική παρουσίαση του βιβλίου από την Vasiliki Eckley στο περ. «The Greek Orthodox Theological Review», 28, Φθινόπωρο 1983, τεύχος 3, σ. 293-296.

ΕΠΙΚΣΟΝ Έρικ, Η παιδική ηλικία και η κοινωνία, 'Αθήνα, Εκδ. Θ. Καστανιώτη, 1975, κεφ. 7. Οι οκτώ εποχές του ανθρώπου, σ. 259-288.

FOWLER James W., Stages of Faith, The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning, New York, NY, Harper and Row, 1981. Κριτική παρουσίαση του βιβλίου από τον Steven S. IVY στο περ. «The Journal of Pastoral Care», τ. 36, 1982, 4, σ. 263-274. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η από τον Dennis D. SCHURTER χρησιμοποίηση των «σταδίων της πίστεως που προτείνει ο FOWLER, για την διαποίμανση των διανοητικά καθυστερημένων. Βλ. άρθρο του στο ίδιο περ. τ. 41, 1987, 3, σ. 234-240.

– «Theologie und Psychologie in der Erforschung der Glaubensentwicklung», περ. «Concilium» τ. 18, Ιούνιος-Ιούλιος 1982, 6-7, σ. 444-447.

GIRGENSOHN K., Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, Leipzig ²1930 (1921).

GOLDMAN Ronald, Religious Thinking From -Childhood to Adolescence, London, Routledge, 1964.

GRUEHN W., Ψυχολογία της θρησκείας, Αθήναι 1938, κεφ. Ε' Γενετική Ψυχολογία της θρησκείας, σ. 154-162.

HENKES R., la foi des jeunes de 12 à 17 ans, «Nouvelles Feuilles Familiales» 1978, 4, σ. 23-33.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ευαγγέλου Δ., Στοιχεία και περιεχόμενο του χριστιανικού βιώματος, Αθήνα 1979, 18 σ. (ανάτυπο από το περ. «Ο Εφημέριος»).

ΘΕΡΜΟΥ Βασίλη, «Ωδή Κυρίου επί γης αλλοτρίας» – Ψυχολογικό επίμετρο για τη διδασχή, περ. «Σύναξη», τεύχος 14, 'Απριλίου - Ιουνίου 1985, σ. 103-105 (ανιχνεύει στις σχέσεις Θεού ανθρώπου το μοντέλο της πατρότητας, πατερναλισμό).

JACQUEMONT P., Quand les enfants nous parlent de Dieu («Les enfants de 8-13 ans et la foi chrétienne»), Paris 1978, 96 σ.

KARAGIORGOS Chr., Attitudes et conceptions religieuses chez les adolescents grecs de 16 à 18 ans, Réflexions sur une enquête, Strasbourg 1978. Τις τελικές του διαπιστώσεις ως προς τις θρησκευτικές θέσεις και αντιλήψεις των εφήβων 16 έως 18 ετών στην Ελλάδα, εδημοσίευσε στο περ. «Ανάπλασις», τεύχος Μαΐου - Ιουνίου 1987, σ. 21-28.

KOHLBERG Laurence, «Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization», στου N. D. Goslin (ed.), Handbook of Socialization, Theory and Research, Chicago, Rand McNally, 1969.

KOPNAPAKH I. K., Η επίδρασις του θρησκευτικού συμβόλου επί της προσωπικότητας του εφήβου, Μεθοδική θρησκευτοψυχολογική έρευνα επί εφήβων μαθητών, Θεσσαλονίκη 1968.

KOULOMZIN S., Our Church and Children, St. Vladimir's Seminary Press 1975, Appendix: Guidelines for preparing a church school Curriculum, σ. 131-156.

ΚΟΦΙΝΑ Στ., Η θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού, «Εκλογή» Θεμάτων Κοινωνικής Προνοίας αρ. 48, Απρίλιος 1979, σ. 10-14.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ Π., Η κοινωνική και θρησκευτική κατάσταση των Ελλήνων φοιτητών (έρευνα), δημοσιεύτηκε σε συνέχειες

στην «Ηπειρωτική Εστία» των ετών 1976-1978 και κυκλοφόρησε αυτοτελώς σε βιβλίο.

ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ Ι. Σ.. Ψυχοσωματική ανάπτυξης του παιδιού, Δεδομένα προς παιδαγωγικήν αξιοποίησιν, Αθήναι 1968.

MERRITT David R., Studies on the Religious Development of Children - Some Notes on Early Explorers, εισήγηση σε συνάντηση στο Οικουμενικό Ινστιτούτο του Bossey από 27 Μαΐου έως 1 Ιουνίου 1979 με θέμα «Εάν μη γένητε ως τα παιδιά - Προς μία θεολογική κατανόηση της παιδικής ηλικίας», 14 πολυγραφημένες σελίδες.

ΜΕΤΡΙΚΑ, Εταιρείας Μελετών Αναπτύξεως Επιχειρήσεων και Οργανισμών. Αποτελέσματα ερεύνης της, που έγινε μεταξύ των κατοίκων της πρωτεύουσας, αναφερόμενα στην θρησκευτικότητα εδημοσιεύθησαν στην «Εκκλησιαστική Αλήθεια» των 16.3, 1.4, 16.4 και 1.5.1980. Βλ. και ειδική έκθεση της Εταιρείας.

ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δ. Κ., Συμβολαί εις την έρευναν της θρησκευτικής ζωής των νέων μας, Εν Αθήναις (τύποις «Φοίνικος») 1931, ε'+26 σ.

– Θρησκευτική και ηθική αγωγή, Αθήναι 1935 (στο τέλος ολίγα τινά περί των ψυχολογικών του ερευνών επί της θρησκευτικότητας των εν τω Πειραματικώ Σχολείω του Π.Α. φοιτώντων μαθητών και των μεθόδων ας ηκολούθησαν).

– Έρευναι επί της θρησκευτικότητας των μαθητών, Αθήναι 1936, η' + 95 σ.

– Έρευνα επί του κύκλου των θρησκευτικών παραστάσεων παιδιών 6-8 ετών, περ. «Θεολογία», 35, Ιαν.-Μαρτ. 1964, 1, σ. 17-25.

ΝΗΣΙΩΤΗ Ν., Παραδόσεις Ψυχολογίας της Θρησκείας, Αθήναι 1978, σ. 95-97.

ROY Léon, λήμμα «Παιδί», στο Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Αθήνα, Έκδ. «Άρτος Ζωής», 1980, στήλες 755-757.

ΤΟΜΑΣΙΔΗ Χριστόδουλου Χ., Εισαγωγή στην Ψυχολογία, Αθήνα, Έκδ. «Δίπτυχο», 1982, «Θρησκευτικά συναισθήματα», σ. 511-516.

VERGOTE A., Psychologie religieuse, Bruxelles 1966, deuxième partie: Esquisse d'une psy-σ. 287-320.

(Πρώτη δημοσίευση στο περ. Εφημέριος 1987 σ. 344-345, 368-372 και σε Ανάτυπο 28 σ.).